

Environmentalizmus a poľnohospodárska prax¹

Jana Klocoková – Jana Lindbloom²
Sociologický ústav SAV, Bratislava

Environmentalism and Agricultural Practice. Two spheres of social regulation are analysed in the study: the environment protection and agriculture. In the last decades, both of these areas have become frequently discussed topics in the media and in public debates. Representatives of environmental movements as well as scientists have played an important role in promoting an environmental agenda in the political arena. Environmental aspects of human activities have been incorporated into many legislative acts and regulations. The European Union's Common Agricultural Policy (CAP) has also been modified to fulfil environmental requirements. The new concept of multifunctional agriculture, introduced in the reformed CAP, aspires to reflect the principle of sustainable development that seeks to take economical, social, and environmental facets of agriculture equally into consideration. Focusing on the case of northern Slovakia, we analysed the context of launching the reformed CAP into agricultural practice using the example of the implementation of agro-environmental measures. Drawing on interviews with local farmers, we conclude that the main barrier to enlarging the participation in agro-environmental schemes is not due to the farmers' attitude to environmental or economic aspects, but to the social conditions of their agricultural enterprise.

Sociológia 2006, Vol. 38 (No. 2: 165-188)

Kľúčové slová: *environmentalism; environmental politics; agriculture; Common Agricultural Policy; agro-environmental measures*

Úvod

Ochrana prírody a poľnohospodárstvo predstavujú dve oblasti, ktoré sa v poslednej dobe na Slovensku zaradili medzi témy, o ktorých sa živo diskutuje v politických diskusiách a vyhláseniach rôznych analytikov i občianskych aktivistov. V médiách sú obe témy najčastejšie situované do rámcov ekonomických hľadísk. Dozvedáme sa, že chod poľnohospodárstva zaťažuje štátny rozpočet, uvažujeme, do akej miery politika dotácií „deformuje“ trhové prostredie. Ochrana prírody zase obmedzuje ekonomické aktivity na mnohých územiach. V oboch prípadoch sa prehodnocuje efektivita vynakladaných financií, odznieva kritika byrokratickej regulácie a zložitosti rôznych právnych úprav.

Je zaujímavé, že napriek zväčšujúcemu sa priestoru, ktorý sa obom témam v médiách venuje, zostáva otázka ekologizácie poľnohospodárstva prehliadaná. Problém poskytovania kvalitných potravín, rovnako ako otázka degradácie životného prostredia (či už v dôsledku poľnohospodárskej práce alebo v iných súvislostiach) sa zužuje na problém fungovania kontrolných organizácií technokratického charakteru. Verejnosť je tak zvädzaná uvažovať o environmentálnych problémoch skôr v termínoch kontroly a inšpekcie než hlbšej reorganizácie vzájomne previazaných ľudských aktivít. Riešenia sa predostie-

¹ Štúdia vznikla ako súčasť riešenia grantov VEGA 2/3009/23 Občania SR v kontexte integrujúcej sa Európy a VEGA 2/5117/5 Meniace sa alebo miznúce triedy? Triedna štruktúra a sociálna stratifikácia na Slovensku na prelome tisícročia.

² Korešpondencia: Mgr. Jana Klocoková – Mgr. Jana Lindbloom, Sociologický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovenská republika. Tel.: +421-2-5296 4355, kl. 104, 105, fax: +421-2-5296 1312, e-mail: jana.klocokova@savba.sk, jana.lindbloom@savba.sk

rajú buď vo forme požiadaviek na ešte sofistikovanejšiu prácu inštitúcií kontroly alebo ako reakcia na médiami škandalizované prípady ich zlyhania.

V tejto štúdii umiestňujeme problematiku ochrany prírody a poľnohospodárstva do širších historických súvislostí. Snažíme sa tak poukázať na dôležité medzníky vývoja oboch oblastí, ktoré viedli k ich integrácii a podmienili súčasnú podobu ich administratívno-právnych regulácií. Takýto prístup zároveň umožňuje poukázať na množstvo aktérov, ktorí zohrávali a naďalej zohrávajú dôležitú úlohu v tomto vývoji, a vyhnúť sa tak tendencii sústrediť sa iba na konanie aktérov s inštitucionálne vymedzenými rolami (v tomto prípade poľnohospodári, opatrenia a právne úpravy EÚ, kontrolné inštitúcie a pod.).

V prvej časti práce sa venujeme procesu utvárania environmentálnej agendy a jej presadenia vo verejnom diskurze. Druhá časť je zameraná na výklad zmien a reforiem *Spoločnej poľnohospodárskej politiky* EÚ (Common Agricultural Policy, ďalej CAP), ktorá reguluje prácu poľnohospodárov už aj na Slovensku. Osobitnú pozornosť venujeme vývoju v 90. rokoch 20. storočia a koncepcii multifunkčného poľnohospodárstva. Záverečná časť práce predstavuje skúsenosti poľnohospodárov zo severného Slovenska s uplatňovaním nových opatrení CAP zameraných na ekologizáciu poľnohospodárstva. Prípady poukazuje na problémy, s ktorými sa stretáva idea multifunkčného poľnohospodárstva a predstava poľnohospodára ako správcu verejných statkov v praxi.

Nástup environmentalizmu:

Príroda ako problém, od prírody k životnému prostrediu

Vzťah človeka a ľudského spoločenstva k biofyzickému prostrediu, v ktorom sa odvíja jeho život, nadobúda v rôznych kultúrach a historických obdobiach rôzne podoby; to sa týka aj jeho reflexie. V priemyselne rozvinutých krajinách je od druhej polovice 20. storočia jadrom tejto reflexie „rozpoznanie“ a vedomie hrozieb, ktoré predstavujú ľudské aktivity spojené s priemyselnou výrobou a spotrebou pre prírodu a ľudí. Problémy životného prostredia sa odvtedy stali bežnou, akceptovanou témou verejnej debaty³, o ktorej opodstatnenosti sa už takmer nediskutuje. Je nesporné, že v súčasnosti je vzťah človek (kultúra) – príroda vnímaný ako vzťah problematický. K sproblematizovaniu tohto vzťahu pritom prispievajú aj tí, ktorí popierajú existenciu environmentálnej „krízy“ (či už tým, že neuznávajú existenciu environmentálnych problémov, alebo tým, že ich chápu len ako problémy dočasné, odstrániteľné napríklad vývojom nových technológií). Do tej miery, do akej sa tento vzťah stáva predmetom diskusie s mnohorakými a častokrát odlišnými závermi, prestáva pre nás byť aj „príroda“ samozrejmovou skutočnosťou a stáva sa problematickou kategóriou. Aj to je jedna z charakteristík procesu, ktorý sme pomenovali ako nástup environmentalizmu. Zároveň je to tiež charakteristika, ktorá nám umožňuje definovať a odlíšiť dnešný environmentalizmus – ako špecifický spôsob reflektovania vzťahu človek – príroda - od reflexií tohto vzťahu v minulosti.

Súčasnú obavu širokej verejnosti o stav životného prostredia a ich premietnutie do rôznych foriem inštitucionalizovanej „ochrany prírody“ nie sú jednoduchým odrazom zhoršujúcej sa kvality vody, pôdy či vzduchu. Mnohé z toho, čo dnes nazývame degradá-

³ Verejnú debatu tu chápeme v širokom zmysle – od školských besied a hodín environmentálnej výchovy cez pravidelné „okienka“ vo verejno-právnych médiách až po medzinárodné konferencie politického rázu.

ciou životného prostredia, poznali naši predkovia už v čase sumerskej civilizácie. Rovnako aj znepokojenie nad ničivými zásahmi ľudí do prírodného prostredia a obavy z ich dôsledkov pre život ľudí majú dlhú históriu⁴. Isteže, dopady ľudských aktivít na okolité prostredie pred nástupom industrializmu sú dokumentované prevažne ako lokálne, dočasné a reverzibilné; zatiaľ čo dnes sa zaznamenávajú ako trvalé či dlhodobé, transgeneračné a svojim rozsahom globálne zmeny prírodného prostredia. (Braniš, M., 2005, s. 52) Vzhľadom na silu a dosah ľudských aktivít sa hovorí dokonca o „antropocéne“, t.j. ére človeka. Jej počiatok vymedzuje chemik Paul Crutzen začiatkom priemyselnej revolúcie, konkrétne vynálezom parného stroja v roku 1784. (Tamtiež) O inštitucionalizovanom environmentalizme tak, ako ho poznáme dnes, však v 18. a ani v 19. storočí ešte nemožno hovoriť.

O jeho presadenie sa určite „zaslúžil“ v 60. a 70. rokoch minulého storočia priemysel, keď ukázal odvrátenú tvár svojho úspešného napredovania v podobe nových problémov, akými boli znečisťovanie vôd (ropa, chemický odpad), pôdy (chémiá, pesticídy), emisie z dopravy, nukleárne žiarenie a pod., ktoré vzbudili pozornosť a obavy verejnosti. Popri „zelených“ problémoch sa objavili na scéne „sivé“ problémy (Van Koppen, C. S. A., 2000), ktoré rozšírili environmentálnu agendu zameranú dovtedy predovšetkým na ochranu posledných zvyškov „divokej prírody“.

S odkrývaním negatívnych dopadov industrializácie sa pomaly formuluje nová perspektíva socioekonomického rozvoja: ekologická paradigma konfrontuje industriálnu paradigmu, ktorá viedla povojnový rozvoj. (Jamison, A., 1998, s. 228) Podstatou tejto konfrontácie, ktorá už priniesla a ďalej požaduje zmeny v sociálnej a ekonomickej organizácii moderných spoločností, je nový spôsob interpretácie vzťahu človeka a ľudskej spoločnosti k prírodnému prostrediu, ktorý začal dominovať vo verejnom diskurze o prírode (a teda nielen v úzkom okruhu environmentalistov) v priemyselných spoločnostiach⁵ v druhej polovici 20. storočia.

Nové slovné spojenie „environmentálna kríza“ vypovedá predovšetkým o premene nášho vedomia hrozieb. Ako hrozba v ňom už nefiguruje tak ako v minulosti príroda a jej sily, ale ľudstvo a jeho aktivity. Ak sa pred nás nové hrozby aj stavajú vo svojej konkrétnej a neodvratiteľnej podobe ako hrozby prírodné (napr. v podobe ničivých hurikánov vyvolaných klimatickými zmenami alebo ultrafialového žiarenia prichádzajúceho z kozmu cez narušenú ozónovú vrstvu), odvíjajú sa už v rámci „druhej“, „hybridnej“ prírody, t.j. „industriálne integrovanej a zamorenej prírody“. (Beck, U., 2004, s. 11) Všeobecne rozšírené vedomie environmentálnych problémov ako problémov produkovaných industrializmom situuje človeka a prírodu do nových relácií.

Konštatuje sa, že environmentálna kríza vedie k prehodnoteniu „súperiacej“ predstavy človeka (humanity) voči prírode, ktorá charakterizuje emancipačný projekt industrializácie a umiestňuje človeka (humánne) do prírodného ako jeho súčasť. Podstatou nástupu environmentalizmu, ako napovedá samotný názov, je teda zmena v chápaní relácií človek

⁴ Ako príklad nezvratného poškodenia krajiny v dávnej minulosti môže slúžiť dezertifikácia územia pri sútoku Eufratu a Tigridu v Mezopotámii, kedy nadmerné zavlažovanie nevhodné pre lokálnu klímu spôsobilo presolenie pôdy. Z úrodnej pôdy sa tak postupne stala púšť. (príklad uvádza Braniš, M., 2005, s. 26) Platón opísal proces erózie pôdy už v 4. stor. pred n.l. (Wall, D., 1994, s. 2)

⁵ Neskôr sa tento diskurz globalizoval tým, ako sa stal súčasťou debát a následne i konkrétnych politík tzv. rozvojovej pomoci.

(humánne) a príroda – príroda sa začína interpretovať ako životné prostredie (v angl. „environment“). Oproti predvojnovej predstave a tradičnej „ochrane prírody“ ako sveta symbolizujúceho protiklad či útočisko voči svetu industrializovanej a urbanizovanej spoločnosti⁶ (ktorej zodpovedalo napríklad zakladanie prvých národných parkov koncom 19. storočia), sa presadzuje pojem životné prostredie. Tento pojem odráža nový dôraz kladený na interakcie medzi človekom, ľudskými aktivitami a prírodou, ich vzájomné závislosti a prepojenia (Jamison, A., 1998, s. 229; Macnaghten, P. – Urry, J., 1999, s. 45-74); v tomto zmysle hovoríme aj o životnom prostredí človeka („human environment“)⁷.

Opísaná zmena v interpretácii prírody a ľudskej spoločnosti súvisí s vytvorením a presadením koncepcie ekosystému v prírodných vedách. Koncepcia ekosystému predstavuje systémovú výkladovú schému prírody (životného prostredia) a človeka v nej, ktorá z pozície expertného poznania spochybnila ich ponímanie v termínoch protikladov, boja, nadvlády a emancipácie.

Predstava prírody ako ekosystému je jednou z verzií holistického pohľadu na svet, v ktorom „všetko so všetkým súvisí“ a ktorý nemusí nutne prameniť v detailne a vedecky opísanom čo najväčšom množstve interakcií medzi jednotlivými prvkami (sveta ako) systému. Holistický náhľad na svet, ktorý jednotlivé časti univerza nezoraďuje do hierarchie, ale vníma ich rovnocenne ako vzájomne sa podmieňujúce a ovplyvňujúce entity, môže vyplývať aj z bežného pozorovania sveta, alebo sa môže opierať o špecifický náboženský či iný etický výklad sveta. Avšak úloha vedeckého konceptu ekosystému v procese inštitucionalizácie environmentalizmu v modernej spoločnosti poukazuje na relevanciu a privilegovaný status vedeckých výkladov sveta v očiach politicko-administratívnych autorít. Veda aj napriek kritike, ktorá jej bola v 20. storočí adresovaná, zostáva i naďalej autoritou pri výkladoch a predstavách o prírode. To ilustruje aj význam publikácie *Limity rastu* (*The Limits to Growth*), ktorá bola publikovaná na začiatku 70. rokov minulého storočia. Vedecko-popularizačná literatúra o ohrození životného prostredia vzbudzovala záujem verejnosti už od 50. rokov⁸. Veľký politický význam a vplyv na decíznu sféru mali však až *Limity rastu* vďaka exaktnej vedeckej metodológii, o ktorú sa opierali jej varovné závery (štatistiky, modelovanie, kvantifikované premenné).

Veda však kvôli svojej vnútornej špecializácii dáva len čiastkové odpovede a neponúka hotové riešenia environmentálnych problémov. Do konečnej podoby ich formujú ich „užívateľia“. Navyše je potrebné dosiahnuť sociálne uznanie industriálnych rizík. (Beck, U., 2004) Rozpoznanie prírody ako životného prostredia a závislosti človeka od tohto prostredia, rovnako ako uznanie environmentálnych problémov ako sociálnych problémov predstavuje postupný a vôbec nie jednoduchý proces. Macnaghten a Urry konštatujú, že tu nejde o „lineárny príbeh pozostávajúci z priamočiareho napredovania vedy a politickej odozvy, ale skôr o príbeh pozostávajúci zo zložitej kultúrnej práce, ktorá

⁶ Táto tradícia vo vnímaní prírody je podľa Van Koppa (2000) stálou súčasťou európskej kultúrnej histórie a je taká stará ako umenie či literatúra. Osobitne zdôrazňuje obdobie renesancie (idealizácia rurálneho života) a romantizmu (obrazy divokej a človekom nezasiahnutej prírody).

⁷ To ho odlišuje napríklad aj od spomínanej kritikej reakcie na industrializmus zo strany romantizmu. Kritika industrializmu nie je výlučným javom 20. storočia. Environmentalizmus je len jednou z podob takejto kritiky.

⁸ Prehľad vedeckých a vedecko-popularizačných prác publikovaných od začiatku 60. rokov minulého storočia ponúka čitateľom J. Keller (1997, s. 111-112)

spolu spája mnohokrát odlišné a na prvý pohľad nezlučiteľné prvky“. (Macnaghten, P. – Urry, J., 1999, s. 74)

Na poli tejto kultúrnej práce sa osobitne analyzuje rola environmentálneho hnutia – predovšetkým environmentálnych organizácií a združení občanov. Obzvlášť sa vyzdvihuje rola environmentálnych organizácií ako sprostredkovateľov medzi vedeckou komunitou, médiami a verejnosťou, ktoré sa podieľajú na preklade vedeckého jazyka do bežného jazyka a umiestnení rizík produkovaných priemyselnou výrobou a masovou spotrebou do každodenného života. Podstatou tohto prekladu je reinterpretácia environmentálnych problémov z roviny biofyzikálnych problémov zdokumentovaných a konštatovaných vedou do roviny politického problému. (Jamison, A., 1998; Princen, T. – Finger, M., 1994) Environmentalisti tak súčasne zvyšujú transparentnosť aktérov podieľajúcich sa na tvorbe environmentálnych problémov a uschopňujú iných aktérov konať (organizovať sa, participovať, odporovať či vyjednávať) (Princen, T., 1994), nezameriavajú sa pritom len na tradičnú politiku, ale budujú nové komunity, prinášajú príklady a nahrádzajú čoraz viac tradičnú politickú akciu. (Finger, M., 1994a) Environmentálne združenia teda nie sú sprostredkovateľmi v úzkom zmysle slova (konzultanti, širitelia informácií), ale aktérmi sociálneho učenia, ktorí prinášajú nové koncepty, prístupy a riešenia. Takými sú napríklad preventívny princíp, idea občanov bioregiónov (kde kolektívne záujmy prekračujú národné hranice a socioekonomické rozdiely), ale najmä koncept udržateľného rozvoja. Ten bol po prvýkrát sformulovaný v roku 1980 v dokumente *World Conservation Strategy* organizáciami World Conservation Union (IUCN) a World Wildlife Fund (WWF).

Inštitucionalizácia environmentalizmu, environmentálna politika EÚ

Výsledkom spomenutej zložitej kultúrnej práce je, že od 80. rokov minulého storočia sa životné prostredie stalo súčasťou verejného a politického diskurzu. Životné prostredie sa stalo otázkou dotýkajúcou sa legitimizačných bojov súčasnej politiky. Environmentalizmus už nie je doménou len protestného hnutia, pretože ekológia sa stala významným rámcom, ktorý organizuje politické debaty aj v iných než úzko environmentálnych otázkach. (Eder, K., 1998, s. 204-205)

Jednotiacou rečou týchto politických debát medzi rôznymi aktérmi sa v 90. rokoch stal práve jazyk (trvalo) udržateľného rozvoja. Myšlienka udržateľnosti sa síce objavuje už na konferencii OSN o životnom prostredí v Štokholme v r. 1972, ale explicitne je formulovaná až v spomínanom dokumente IUCN a WWF (kde vyjadruje požiadavku zakomponovať opatrenia na ochranu životného prostredia do rozvojových plánov). Stala sa jadrom správy OSN s názvom *Our Common Future* (známej tiež ako Brundtlandovej správa) z r. 1987 a prijatá bola národnými vládami⁹ na konferencii OSN o životnom prostredí a rozvoji (UNCED) v Riu de Janeiro v roku 1992. Hlavnou charakteristikou trvalo udržateľného rozvoja je rovnocenné zohľadňovanie sociálnych, ekonomických a environmentálnych dimenzií ľudských aktivít. Len od takéhoto rozvoja sa očakáva, že napĺňanie potrieb súčasnej generácie neohrozí možnosti naplnenia potrieb budúcich generácií.

⁹ Súčasťou právneho systému SR sa stala v zákone o životnom prostredí z r. 1992.

Zodpovednosť za presadzovanie zásad trvalo udržateľného rozvoja nesú naďalej vlády jednotlivých štátov.

Environmentálnu politiku – či už na úrovni štátov, medzinárodnej (globálnej) úrovni alebo úrovni Európskej únie – možno sledovať v dvoch rovinách: Prvou je obsahová rovina, v ktorej možno pozorovať zápasy o zosúladenie požiadaviek ekonomického rozvoja a sociálneho blahobytu s požiadavkami kladenými na ochranu životného prostredia tak, ako to vyplýva zo záväzku udržateľného rozvoja. Druhou je procesuálna rovina, ktorá sa týka postupov uplatňovania environmentálnej politiky, jej subjektov, autorít rozhodovania a presadzovania riešení a teda aj nositeľov politickej zodpovednosti. Z uvedeného vyplýva, že aj keď sa environmentálna politika definuje obvykle ako politika ochrany životného prostredia, to, o čo sa v nej zápasí, sa dotýka samotného spôsobu organizácie sociálneho a ekonomického života v moderných spoločnostiach.

História environmentálnej politiky v oboch rovinách je plná mnohých ambivalencií, konfliktov, protirečení a nezodpovedaných otázok. Zatiaľ čo existuje konsenzus o udržateľnom rozvoji ako jedinej možnej podobe rozvoja, neexistuje konsenzus o spôsobe jeho nastolenia. Možno to ilustrovať na správe *Our Common Future* i na výstupoch z konferencie OSN o životnom prostredí a rozvoji (UNCED). *Our Common Future* predstavuje oficiálne uznanie existencie globálnej ekologickej krízy, na druhej strane však riešenia, ktoré ponúka, podľa mnohých odporujú samotnej koncepcii udržateľného rozvoja tak, ako ho definuje. Riešenia sa sústreďujú na aspekty ekonomické, nie politické a hlavným cieľom naďalej zostáva ekonomický rast. Mnohé z označených príčin ekologickej krízy – ekonomický rast v otvorenej trhovej ekonomike, manažment zdrojov a rizík „západného“ štýlu – prezentuje súčasne ako riešenia. Podobne výstupy z UNCED kladú väčší dôraz na ekonomický rozvoj než na ochranu prostredia, resp. druhé sa podmieňuje prvým. Hlavné otázky zostali podľa mnohých nezodpovedané. (Finger, M., 1994b)

Vo svojich počiatkoch v 70. rokoch 20. storočia tvorili environmentálnu politiku predovšetkým opatrenia na riešenie parciálnych environmentálnych problémov (najmä ochrana ovzdušia a vody). Ešte v 80. rokoch dominoval systém priameho administratívneho riadenia ochrany životného prostredia zameraný skôr na dôsledky než príčiny poškodzovania životného prostredia. Až neskôr dochádza k rozšíreniu záberu od riešenia dôsledkov ľudských aktivít k ich príčinám a k diferenciacii nástrojov environmentálnej politiky (vytváranie ekonomických nástrojov). Paralelne s presadením konceptu udržateľného rozvoja sa environmentálna politika prestáva praktikovať ako úzko rezortná politika a ideálom sa stáva jej integrácia do ostatných hospodárskych a sociálnych politík. V rámci EÚ sa úloha začleniť problematiku životného prostredia do ostatných politík stala prioritou už od konania UNCED. Cieľom je zapracovať princípy a východiská udržateľného rozvoja do sektorových politík a plánov (nielen do politiky ochrany životného prostredia, ale aj do energetickej, dopravnej či poľnohospodárskej politiky). (Mezřický, V., 2005) Snaha o zavedenie integrovanej ochrany životného prostredia do praxe však charakterizuje celé 90. roky. Pod jej vplyvom sa začala zdôrazňovať spolupráca s poľnohospodárstvom, priemyslom či energetickou politikou. Zväčšil sa tiež počet zainteresovaných aktérov – okrem aktérov verejného sektora, decíznej sféry a expertov sa priznáva miesto aj ekonomickým partnerom, environmentálnym združeniam občanov a širokej verejnosti. Dôraz na presadzovanie udržateľného rozvoja na miestnej úrovni (Agenda 21) zase vo formálnej rovine posilnil

lokálne a regionálne authority. Kľúčovým slovom či heslom sa stáva „participácia“. Environmentálna politika tak odráža posun vo všeobecnej organizácii politiky a zmeny v mocenských vzťahoch medzi štátom, trhom a občianskou spoločnosťou. (Leroy, P., 2001)

Environmentálna politika EÚ je však poznačená ťažkosťami so zlučovaním požiadavky ekonomického rastu a konkurencieschopnosti európskeho hospodárstva (Lisabonská stratégia z r. 2000) s požiadavkami ochrany životného prostredia (Stratégia udržateľného rozvoja EÚ z r. 2001) (Pozri napr. Kružiková, E. – Hlaváček, J., 2005, ktorí analyzujú obsah a posuny v prioritách šiestich akčných programov ochrany životného prostredia a ďalších dokumentov EÚ). Členské štáty EÚ presadzujú skôr politiku zameranú na konkurencieschopnosť priemyslu a decentralizáciu environmentálnej politiky, pričom sa odvolávajú na princíp subsidiarity zdôraznený v Maastrichtskej zmluve (zmluva o EÚ). Kompetencie prenášajú na vnútroštátne orgány a snažia sa skôr o znižovanie počtu predpisov. Ich kritika poukazuje na zvyšovanie nákladov na výrobu spojených s environmentálnymi predpismi. V rámci environmentálnej politiky EÚ je reakciou na túto kritiku príklon k rámcovým smerniciam (ktoré poskytujú veľkú voľnosť pri transpozícii ustanovení), dobrovoľným dohodám a nástrojom spoliehajúcim sa na dobrovoľnú spoluprácu aktérov priemyslu. (Kružiková, E. – Hlaváček, J., 2005, s. 184-187)

Poľnohospodárstvo predstavuje jednu z oblastí, do ktorých boli integrované environmentálne princípy. Spoločná poľnohospodárska politika EÚ (CAP) bola niekoľkokrát reformovaná v snahe čo najefektívnejšie zladit' ekonomickú, sociálnu a environmentálnu stránku poľnohospodárskej výroby. Vstupom SR do EÚ v roku 2004 sa práca poľnohospodárov na Slovensku podriadila nariadeniam CAP, v ktorých sú už zohľadnené environmentálne aspekty poľnohospodárskej praxe. Pre pochopenie obsahu a deklarovaného úsilia environmentálnych opatrení zahrnutých v CAP je dôležité poukázať na históriu a zmeny v poľnohospodárstve štátov dovtedajšej EÚ (EÚ 15).

Obrazy poľnohospodárov

V krajinách, ktoré niekedy označujeme ako priemyselne rozvinuté štáty, došlo v priebehu posledných šesťdesiatich rokov k významnému posunu vo vnímaní a verejnej prezentácii poľnohospodárov. Wilson (2001) a iní navrhujú rozlišovať dve fázy postavenia poľnohospodárstva v týchto spoločnostiach: obdobie produktivizmu a obdobie post-produktivizmu. Kategórie produktivizmus a post-produktivizmus boli vytvorené na analýzu premien vo sfére poľnohospodárstva a vidieka vo Veľkej Británii, a tak navrhnuté pojmy vystihujú situáciu predovšetkým v ich krajine. Napriek tomu však existuje mnoho ďalších štúdií, ktoré sa pokúšajú aplikovať toto rozlíšenie aj na iné krajiny, najmä európske. Teóriu prechodu od produktivizmu k post-produktivizmu detailne rozpracoval a prehodnotil Wilson (2001). Na základe jeho práce a práce Lowa a Warda (1997) sú vybrané nasledujúce charakteristiky oboch období. Dôraz kladieme na vývoj vzťahu poľnohospodárstva a životného prostredia.

Prechod od produktivizmu k post-produktivizmu neprešiel v každej krajine rovnako a ani v tom istom čase. Dokonca sú krajiny, v ktorých sa tento posun neodohral vôbec. Napriek tomu je možné vymedziť éru produktivizmu približne na obdobie od konca 2. svetovej vojny až po koniec 70. rokov 20. storočia. Povoynové roky bývajú označované

ako obdobie poľnohospodárskeho fundamentalizmu, ktoré bolo reakciou na ťažké vojnové časy s nedostatkom potravín. Zabezpečenie dostatočného množstva potravín a dosiahnutie národnej sebestačnosti v zásobovaní najdôležitejšími komoditami sa považovalo za jednu z hlavných priorít povojnovej éry. V čase poľnohospodárskeho fundamentalizmu politici, médiá a množstvo financií prúdiacich do tejto oblasti vytvárali ideologické bezpečie a mnohostrannú podporu konsenzu o dôležitej role poľnohospodárstva pre spoločnosť. Poľnohospodár zároveň vystupoval aj ako autorita vo vzťahu k prírode. Rôznymi stratégiami verejnej prezentácie poľnohospodárstva bola podporovaná viera, že farmári sú najlepší ochrancovia prírody a vidieckej krajiny. Farmári predstavovali hlavný zdroj a sprostredkovateľov hodnôt a morálky vzťahujúcich sa na prírodu. Vidiek bol definovaný vo vzťahu k poľnohospodárstvu a život na vidieku, ako aj vidiecky spôsob života boli idealizované. Ako hrozba pre prírodu vystupovali mesto a priemysel.

Post-produktivizmus označuje obdobie približne od prelomu 70. a 80. rokov 20. storočia po súčasnosť. Vyznačuje sa stratou výnimočného postavenia poľnohospodárstva v spoločnosti. Farmári sú v médiách a politických diskusiách prezentovaní predovšetkým ako záťaž rozpočtov. Často sú hodnotení ako skupina, ktorá je podnikateľsky neschopná a nezisková a ktorej existencia je drahá financovaná odvodmi daňových poplatníkov. Autoritou vo vzťahu k prírode sa stáva environmentálne hnutie a poľnohospodári sú naopak opisovaní ako jedna z hlavných hrozieb. Farmári sú vykresľovaní ako ničitelia vidieka, ako páchatelia zločinov voči životnému prostrediu. Vidiek a vidiecka krajina sú od poľnohospodárstva čoraz viac oddelované a presadzujú sa ich nové sociálne reprezentácie. V súčasnosti sú to členovia environmentálnych hnutí, ktorí rozhodujú o tom, čo je (bude) považované za „prírodné“ alebo „prirodzené“ a čo bude označované za „znečistené“. Z tohto hľadiska nadobúda spor medzi poľnohospodárstvom a životným prostredím omnoho širší význam, pretože v podstate ide aj o posun vo významoch a zdroji autority. Zmeny v nazeraní na farmárov sa premietli aj do formulovania Spoločnej poľnohospodárskej politiky (CAP) Európskej únie a do nového definovania roly poľnohospodárstva a vidieka.

História Spoločnej poľnohospodárskej politiky (CAP)

Od začiatku formovania Európskeho spoločenstva malo poľnohospodárstvo v tomto zoskupení špecifické a výsadné postavenie. Významná pozícia poľnohospodárstva sa zreteľne prejavovala v podiele z rozpočtu, ktorý bol určený pre túto oblasť. Spočiatku išlo na CAP až 90% rozpočtu Európskeho spoločenstva. Toto percento vyplývalo z faktu, že to bola jedna z mála oblastí, ktorú sa dohodli štáty Európskeho spoločenstva spoločne spravovať. Tento údaj teda poukazuje jednak na špecifický prístup k poľnohospodárstvu a obchodu s potravinami a zároveň na absenciu iných spoločných politík v Európskom spoločenstve.

Enormný produktivizmus a poľnohospodársky fundamentalizmus vyplýval z potravinovej, teda hlavne obilninovej krízy predvojnových a vojnových rokov. Krízu však nespôsobil len samotná vojna, ale aj kolaps dovozu obilia z USA. Na začiatku 20. storočia boli európske štáty v podstate závislé od importu tejto komodity zo Spojených štátov, a tak sa veľká hospodárska kríza v USA plne premietla do situácie v zásobovaní

krajín v Európe. (Friedmann, H., 1990, s. 14-15) Snaha vytrhnúť sa zo závislosti od dovozu obilia z USA predstavovala jeden z hlavných dôvodov, pre ktorý sa po skončení 2. svetovej vojny štáty tvoriace vtedajšie Európske spoločenstvo rozhodli spoločne investovať do rozvoja poľnohospodárstva.

Základným cieľom CAP bolo zvýšiť produktivitu poľnohospodárskych komodít, zaisťovať slušný životný štandard pre farmárov, stabilizovať potravinové trhy a zabezpečiť primerané ceny potravín pre spotrebiteľov. Popri týchto oficiálne deklarovaných cieľoch zameraných na vnútorné potreby Európskeho spoločenstva nemalú úlohu zohrali aj zahranično-politické záujmy. 50. a 60. roky 20. storočia boli časom studenej vojny a potravinová pomoc predstavovala nezanedbateľnú súčasť boja. Friedmann (1990) a Crow (1990) zdôrazňujú významnú rolu potravinovej pomoci pri získavaní rozvojových štátov do tábora kapitalistických ekonomík a pri „demokratizácii“ rozvojového sveta. Hlavným exportérom potravinovej pomoci boli Spojené štáty, ktoré touto zahraničnou politikou zároveň riešili aj problém nadproduktie po strate európskeho trhu¹⁰. Medzi donorov však patrila aj Kanada a Európske spoločenstvo. Okolo inštitútu „zahraničnej potravinovej pomoci“ sa vybuďoval nový medzinárodný potravinový systém, ktorý v podstate pretrváva až do súčasnosti. Crow (1990) poukazuje na to, že potravinová pomoc je zriedkakedy ponúknutá bez podmienok. Pomáhajúce krajiny obyčajne očakávajú možnosť ovplyvniť politickú a ekonomickú sféru v prijímajúcich štátoch. Spočiatku bolo cieľom a podmienkou poskytovania pomoci začlenenie sa krajín tretieho sveta do zoskupenia „slobodných“, „demokratických“ a „industrializovaných“ štátov, neskôr prevládalo stimulovanie „ekonomického rastu“ a v poslednej dobe je to zasa skôr vytváranie „demokratických inštitúcií“. V dôsledku tejto pomoci sú rozvojové krajiny závislé od dodávok potravín zo zahraničia a v prípade „ekonomickej alebo politickej nestability“ v krajine čelia hrozbe oneskorenia alebo úplného odopretia zásielky s potravinovým tovarom. (Crow, B., 1990, s. 37)

Potravinová politika obsiahnutá v CAP Európskeho spoločenstva (neskôr Európskej únie) bola od začiatku zameraná na budovanie potravinovej sebestačnosti a na export produkcie do zahraničia. Výdavky na ňu boli vysoké. Navyše podpora intenzívnejšej produkcie znamenala investovanie do „priemyselného“ spôsobu výroby, ktorý vyžaduje používanie pesticídov či antibiotík nevyhnutných v prvom prípade kvôli genetickej manipulácii pri šľachtení odrôd a v druhom kvôli podmienkam, v ktorých sú chované zvieratá. Pesticídy, umelé hnojivá a iné agrochemikálie spolu s rozširovaním obrábanej pôdy, pestovaním monokultúr a čoraz vyššou koncentráciou počtu zvierat na jednotku plochy majú za následok zmenu kvality životného prostredia. Vedú k erózii pôdy, znečisteniu vody a úbytku biodiverzity. (Buttel, F. H. et al., 1990; Goodman, D. – Redclift, M., 1991; Winter, M., 2000; Altieri, M. A., 2000; Wilson, G. A., 2001 a iní)

Nespokojnosť s finančnou náročnosťou CAP, tlaky na zníženie výdavkov a liberalizáciu obchodu s potravinami spolu s požiadavkami na prehodnotenie spôsobov výroby vyústili na prelome 70. a 80. rokov 20. storočia do krízy. Hlavnou príčinou krízy CAP, hoci nie jedinou, bol rast nadproduktie (najmä vína, masla, jačmeňa, pšenice a cukru) a záťaž tejto nadproduktie pre rozpočet. Ďalším faktorom boli s nadproduktiou súvisiace rastúce výdavky na skladovanie a nárast cien potravín pre spotrebiteľov. (Lowe, P. et al.,

¹⁰ USA začali dotovať svoje poľnohospodárstvo ešte pred 2. svetovou vojnou v rámci *New Deal*. (Friedman, H., 1990, s. 16)

2002, s. 2) Obrovský vplyv na otvorenie verejnej diskusie o produkcii potravín a CAP mali tiež rôzne „potravinové škandály“ (DDT, salmonelóza, reziduá „chemickej ochrany rastlín“, BSE...) a celková reakcia na riziká spojené s intenzívnou a priemyselnou poľnohospodárskou výrobou. Jednou z tém, ktoré sa vynorili v súvislosti s narastajúcimi obavami o bezpečnosť potravín, bolo aj vylúčenie spotrebiteľov z debát o politike ich výroby. O tematizáciu otázky bezpečnosti potravín a životného prostredia v kontexte pôsobenia Spoločnej poľnohospodárskej politiky sa zaslúžili najmä aktivisti z environmentálnych hnutí a vedci zameraní pre zlepšenie kvality životného prostredia. V neposlednom rade veľký tlak na zmenu CAP vyvinuli aj reprezentanti neokonzervatívnych strán a blížiac sa uruguajské kolo rokovaní GATT, požadujúce liberalizáciu obchodu s potravinami zrušením cieľ a proexportných dotácií, argumentujúce ich vplyvom na chudobu a nekonkurencieschopnosť krajín tretieho sveta. Dochádza k vytvoreniu silnej, hoci nezvyčajnej a neformálnej aliancie aktérov, ktorí bojujú proti podpore poľnohospodárstva a politike CAP: nových pravicových intelektuálov a nových environmentálnych hnutí. (Winter, M., 1996, s. 138) Keď zhrnieme jednotlivé faktory, vidíme, že Európska komisia pre poľnohospodárstvo vyjednáva kompromis medzi záujmami jednotlivých štátov, zámermi presadiť väčšiu starostlivosť o životné prostredie, poľnohospodárskymi nátlakovými skupinami, politickou mocou dodávateľského priemyslu a tlakom na liberalizáciu obchodu s potravinami. (Winter, M., 2000, s. 48)

S istým zjednodušením možno povedať, že kríza CAP spočíva v boji dvoch predstáv o jej ďalšom smerovaní. Na jednej strane je to koncepcia „zástancov voľného trhu“, ktorí tlačia na zrušenie dotácií pre export, na zníženie cien komodít a otvorenie poľnohospodárskeho trhu svetovému obchodu. Na strane druhej sú „protekcioniisti“, ktorí argumentujú, že takéto zmeny výrazne poškodia farmárske krajiny. (Lowe, P. et al., 2002, s. 1) Tieto dva základné prúdy odrážajú napätie medzi ich hlavnými predstaviteľmi: Francúzskom a Veľkou Britániou. Francúzsko presadzuje udržanie „poľnohospodárskej agendy“. Pripúšťa síce istú ekologickú modernizáciu poľnohospodárstva, no za prvoradý objekt podpory považuje farmárov, keďže ich pokladá za rozhodujúcich nielen v starostlivosti o vidiecku krajinu, ale aj v dynamike vidieckej ekonomiky. V popredí záujmu Veľkej Británie nie je ani tak samotné poľnohospodárstvo, ale rôznorodosť vidieckej ekonomiky a vidiecka krajina poskytujúca verejné statky environmentálneho charakteru. (Lowe, P. et al., 2002, s. 15-16; Goodman, D., 2004, s. 4)

Prvou krajinou, ktorá reformovala svoju poľnohospodársku politiku, bola z tohto dôvodu pochopiteľne Veľká Británia. (Goodman, D. – Redclift, M., 1991, s. 218) Svoju úlohu v tomto procese zohrala aj neokonzervatívna premiérka Margaret Thatcherová. V samotnej Európskej únii sa prvá závažná reforma začína formulovať až na konci 80. rokov. Reforma bola zavedená v čase komisára pre poľnohospodárstvo Raya MacSharryho v roku 1992. Jej cieľom bolo zredukovať podporu produkcie, orientovať CAP na zlepšovanie kvality životného prostredia a celkovo znížiť rozpočtové výdavky. Reforma začala proces, prostredníctvom ktorého mali byť financie na podporu produkcie a cien jednotlivých komodít pretransformované na priame platby farmárom. Zaviedla tiež kvázi povinné „vyňímanie pôdy z obrábania“ alebo „úhorovanie“ („set-aside“), ktoré malo napomôcť zmenšiť nadprodukciiu. Cieľom jej ďalších sprievodných opatrení bolo presadiť ohľad na environmentálne aspekty poľnohospodárskej výroby.

Nasledujúce reformy CAP už boli poznačené nielen napätiami medzi „liberalizáciou“ a „protekcionizmom“ či „podporou poľnohospodárstva“ a „podporou vidieckej krajiny“, ale aj blížiacimi sa rokovaniaми a rozhodnutím o vstupe nových desiatich štátov do Európskej únie. Vyhliadky na rozširovanie EÚ zjednotili rozdielne politické prúdy v názore, že uplatnenie dovtedajšej CAP nebude v novej EÚ finančne možné. Prístup nových štátov teda urýchlil hľadanie kompromisného riešenia. (Gardner, B., 2002) Reforma Franza Fischlera z roku 1995 nadväzovala na predchádzajúcu s tým, že v nej bol kladený ešte väčší dôraz na diverzifikáciu ekonomík vidieka. Agenda 2000 bola pripravovaná plne v súlade s plánmi rozšírenia EÚ. Popri znižovaní podpory produkcie a cien jedným z najdôležitejších aspektov tejto reformy bolo vytvorenie rámca na prechod od „poľnohospodárskej politiky“ k „politike integrovaného rozvoja vidieka“. (Lowe, P. et al., 2002, s. 3) Posun v základnom ciele CAP spočíval na redefinovaní úlohy farmárov v spoločnosti z producentov potravín na správcov vidieckej krajiny. Kľúčovým pojmom tejto zmeny je koncept „multifunkčného poľnohospodárstva“. Prostredníctvom perspektívy konceptu multifunkčnosti sú formulované aj jej ďalšie reformy z roku 2003. Ich najdôležitejšou časťou je takmer úplné oddelenie platieb od produkcie jednotlivých komodít. Neviazanie platby na produkciu má zabezpečiť farmárom voľnosť pri výbere činnosti a zároveň aj prostredníctvom iných opatrení ich má motivovať k zavádzaniu takých postupov práce, ktoré budú šetrné voči životnému prostrediu, budú naplňať štandardy výroby zdraviu bezpečných potravín a dodržiavať kritériá pre pohodu chovaných zvierat.

Súčasná reformovaná CAP

Súčasná CAP presadzuje nové chápanie roly poľnohospodárstva v spoločnosti. Poľnohospodárstvo už nie je považované za hospodársky sektor krajiny, ale za súčasť vidieka. Predstavuje jednu z hlavných zložiek prispievajúcich k socioekonomickému rozvoju vidieckych regiónov. Preto už ani Spoločná poľnohospodárska politika nie je programom úzko zameraným na podporu produkcie potravín, ale pluralistickou víziou zacielenou na presadzovanie integrovaného rozvoja vidieka. (Goodman, D., 2004, s. 3) Cieľom poľnohospodárstva už nemá byť výroba potravín s čo najnižšími nákladmi a v čo najnižšej cene, ale napĺňanie tak produkčnej, ako aj mimoprodukčnej funkcie. Paradigma vykresľujúca farmára ako podnikateľa vyrábajúceho potraviny podľa logiky trhu bola nahradená koncepciou poľnohospodára ako správcu verejných, neprodukčných statkov, akými sú voda, pôda, vzduch, biotopy či estetická hodnota scenérie krajiny. Táto nová koncepcia vyzdvihuje neinstrumentálnu hodnotu verejných statkov. Vidiek a poľnohospodárstvo sú v rámci tejto novej paradigmy chápané ako súčasť kultúry, ako kultúrna hodnota. „Vidiek“ nie je charakterizovaný ako teritoriálna jednotka, ale je odvodený zo sociálnej produkcie určitého súboru významov. (Buttel, F. H., 1993, s. 24) Starostlivosť o krajinu je definovaná ako priorita a ako práca, za ktorú majú byť farmári odmenení. Z tohto dôvodu sa už nehovorí o „dotáciách“, ale o „platbách“ pre farmárov.

Vyzdvihovaním viacerých aspektov práce farmára sa poukazuje na to, že „poľnohospodárstvo produkuje aj iné prínosy a služby než len potraviny. Medzi tieto prínosy patrí vytváranie a správa vidieckej krajiny a jej ekologických čŕt, ako aj sociálna rola, ktorá podporuje obyvateľstvo periférnych oblastí“. (Lowe, P. et al., 2002, s. 1) Zdô-

ražňovanie multifunkčnosti poľnohospodárstva v spoločnosti predstavuje z politického hľadiska akúsi „tretiu cestu“ medzi „liberalizmom“ a „protekcionizmom“, ktorá je sústredená okolo toho, čomu sa vraví „špecifický a jedinečný model poľnohospodárstva“. (Tamtiež) „Európska únia sa týmto modelom usilovala jednak zapojiť do procesu liberalizácie obchodu v poľnohospodárstve a zároveň rozvinúť takú politiku poľnohospodárstva a vidieka, ktorá zodpovedá multifunkčnej role poľnohospodárstva.“ (Tamtiež) Takýto prístup k podpore poľnohospodárstva zároveň reaguje aj na tlaky predstaviteľov environmentálnych hnutí, ktorí už dlhší čas poukazovali na dôsledky intenzívnej výroby tak pre samotné životné prostredie, ako aj pre kvalitu potravín. Aktivisti z environmentálnych hnutí pomohli obrátiť pozornosť z výroby potravín na ich spotrebu. Poukazovali na obsah potravín, ktoré bežne konzumujeme, na vysoké hodnoty rezíduí agrochemických prípravkov, dusika či antibiotík a hormónov. Obrat smerom k spotrebiteľom odráža situáciu v „post-BSE svete“. (Goodman, D., 2004, s. 4) Prepuknutie choroby BSE prispelo k špecifikácii požiadaviek na bezpečnosť potravín. Popri pravidelnom testovaní ich zdravotnej neškodnosti sa tak do popredia dostal aj nárok spotrebiteľov na väčšiu transparentnosť ich výroby a transportu. Pôvod potraviny musí byť v súčasnosti sledovateľný a kvôli tomu, ako aj z dôvodu ochrany životného prostredia čoraz viac spotrebiteľov uprednostňuje lokálnu produkciu. Priamy alebo priamejší predaj potravín spotrebiteľom, vytváranie lokálnych potravinových sietí výroby a spotreby medzi farmármi a obyvateľmi regiónu podľa viacerých štúdií pomáha socioekonomickému rozvoju vidieka. (Pozri napr. Goodman, D., 2004) Diverzifikácia činností na farme a vytváranie nových pracovných miest, ktoré budú predchádzať vyľudňovaniu vidieka, patrí taktiež medzi ciele podpory reformovanej CAP. (European Commission, 1999, s. 1-2)

Spoločná poľnohospodárska politika najmä prostredníctvom agro-environmentálnych schém presadzuje prechod na postupy trvalo udržateľného poľnohospodárstva¹¹. Agro-environmentálne schémy sú zamerané na to, aby povzbudili prehodnotenie intenzívneho poľnohospodárstva a podporili uplatňovanie poľnohospodárstva, ktoré je šetrné voči životnému prostrediu. (Winter, M., 2000, s. 50) Tie farmy, ktoré prešli fázou produktivistického poľnohospodárskeho režimu, redukovali intenzitu, zaviedli konanie, ktoré prispieva k environmentálnej udržateľnosti a stali sa zakotvenejšími v lokálnej vidieckej komunite, Wilson nazýva post-produktivistické. (Wilson, G. A., 2001, s. 93) V praxi sa presadzovanie post-produktivistického, trvalo udržateľného poľnohospodárstva premieta do podpory menej intenzívneho, prípadne až extenzívneho farmárstva, ktoré sa vyznačuje zredukovaným používaním alebo (v prípade ekologického poľnohospodárstva) úplným vylúčením používania agrochemických prípravkov. Na pozemkoch fariem prevládajú také prístupy a postupy, ktoré chránia lokálne biotopy a napomáhajú znovu založiť stratené, prípadne poškodené habitaty. (Wilson, G. A., 2001, s. 80-85)

Mnohí výskumníci a komentátori reformy CAP sú však skeptickí ohľadom toho, nakoľko sa deklarované priority a ciele skutočne premietnu do poľnohospodárskej praxe. Jedným z dôvodov pochybností je aj to, že hoci sú agro-environmentálne opatrenia po-

¹¹ Agro-environmentálne schémy sú len jedným z nástrojov, ktoré boli zavedené na podporu trvalo udržateľného poľnohospodárstva šetrného voči životnému prostrediu. Medzi ďalšie nástroje patria aj priame platby, viaceré smernice, dodržiavanie správnej poľnohospodárskej praxe a princíp krížovej zhody.

vinné pre členské štáty, pre farmy povinné nie sú. Každý štát musí vypracovať svoje vlastné agro-environmentálne schémy, ako aj kódex správnej farmárskej praxe, avšak samotný prechod na tieto schémy je pre poľnohospodárov dobrovoľný. (European Commission, 2003, s. 2) Koncept multifunkčného poľnohospodárstva niektorí považujú za premyslený trik na udržanie dotácií do poľnohospodárstva spôsobom, ktorý bude obhájitelný na rokovaní WTO. (Potter, C. – Burney, J., 2002) Clark et al. tvrdia, že agro-environmentálna reforma CAP umožnila presadenie agro-environmentálnych platieb a tým legitimizovala pretrvávanie takýchto politických nárokov. Argumenty legitimizujúce platby do poľnohospodárstva sú podľa nich čoraz rozvinutejšie a vytríbenejšie. CAP už viac nie je ospravedlňovaná iba zabezpečovaním potravín, ale čoraz viac aj odvolávaním sa na životné prostredie, ktoré je prezentované ako kultúrny artefakt závislý od poľnohospodárskej činnosti. (Winter, M., 2000, s. 49) Objem výdavkov na poľnohospodárstvo sa podľa týchto autorov reformami radikálne neznižil.

Uplatňovanie multifunkčného poľnohospodárstva v praxi

Jednou z hlavných otázok pre politikov i výskumníkov je, nakoľko dochádza pod vplyvom reforiem CAP k zmene samotnej poľnohospodárskej praxe. Ako pripomína Winter, reforma CAP bola svojho času mnohými propagovaná ako dlho očakávaný posun smerom k politike citlivejšej k environmentálnej udržateľnosti. Rozhodujúce črty tejto politiky, akými sú podnecovanie extenzifikácie, „vynímanie pôdy z obrábania“ („set-aside“) a pozornosť venovaná agro-environmentálnym opatreniam, to všetko naznačovalo významný posun. (Winter, M., 2000, s. 49) Clark et al. však poukazujú na to, že mnohé reformy síce boli presadené ako „environmentálne“, no mali veľmi obmedzený environmentálny dopad. (Tamže)

Na základe údajov o zavádzaní agro-environmentálnych opatrení do farmárskej praxe Winter napríklad skúmal to, či v prípade implementácie reformy CAP platí téza o silnej alebo slabej politike. Téza o silnej politike predpokladá, že politika má významný a asi aj najdôležitejší vplyv na sektor, v ktorom pôsobí. V rámci poľnohospodárstva by mal podľa tejto tézy platiť predpoklad, že politika má závažný dopad na konanie farmárov a teda aj na vidiecku ekonomiku a životné prostredie. Pri skúmaní poľnohospodárstva a životného prostredia podľa Wintera prevládali v posledných rokoch zjavný trend smerom k téze o silnej politike. Pred začiatkom 80. rokov neboli environmentálne problémy v poľnohospodárstve vnímané ako problémy politiky, ale ako problémy technologického rozvoja a „chamtivých“ farmárov. Začiatkom 80. rokov sa však objavuje nový prístup, ktorý kladie na politiku omnoho väčší dôraz. Publikuje sa veľa kníh, ktoré útočia na CAP nielen kvôli tomu, že deformuje trh, ale aj kvôli dopadom, ktoré má na životné prostredie. Winter tvrdí, že téza o silnej politike prevládla najmä medzi environmentalistami, ktorí pripisujú zodpovednosť za problémy životného prostredia v európskom poľnohospodárstve priamo CAP. Tento prístup stavia na predpoklade, že farmári vo svojej práci reagujú najmä na ceny a ceny sú zasa v podstatnej miere ovplyvňované politickými opatreniami. Navyše táto téza vychádza z názoru, že životné prostredie je priamo ovplyvňované reakciami farmárov na politiku a teda aj cenovú politiku. (Tamže, s. 47-48) Vo výskume o zavádzaní agro-environmentálnych opatrení vo Veľkej Británii po reforme z roku 1992 Winter došiel

k záveru, že v oblasti poľnohospodárstva nefunguje téza o silnej politike, ale o slabej politike. Vzhľadom na vtedajšie trendy na svetovom trhu (rast cien poľnohospodárskych komodít kvôli suchám a následným slabým žatvám v USA a posilnenie britskej libry) nedošlo po reformách z roku 1992 k výraznej redukcii intenzívnej produkcie. Na produkciu komodít vykupovaných za relatívne vysoké ceny farmári využívali aj pozemky „vyňaté z obrábania“, pretože výkupná cena im dokázala vykryť náklady aj bez podpory. Winter tvrdí, že príklad uplatňovania reformy z roku 1992 poukazuje na to, že samotná reforma CAP k zmene nestačí. „Kľúčový aspekt úspešnej implementácie environmentálnych politík do poľnohospodárstva spočíva v ochote a schopnosti farmárov zavádzať tieto politiky do svojej práce.“ (Curry, N. – Winter, M., 2000, s. 108) Z tohto dôvodu je dôležité skúmať aj iné faktory okrem CAP, ktoré vplyvajú na rozhodovanie farmárov.

O zmene smerom k post-produktivismu môžeme podľa Wilsona hovoriť až vtedy, keď postoje farmárov a ich konanie v rámci manažmentu farmy vykazujú posun v záujme o životné prostredie, ak akceptujú nové formy politickej regulácie, ak dochádza k zmenám vo vnímaní roly farmárov a poľnohospodárstva a ak sa priznáva mnohopočetnosť aktérov formujúcich prostredie vidieka. (Wilson, M., 2001, s. 87)

Najmä spočiatku bola téma zmeny v oblasti poľnohospodárstva a vidieka analyzovaná pomocou dichotomických kategórií či binárnych kontrastov ako napríklad: staré a nové, modernizačné a alternatívne, globálne a lokálne alebo ekologické a priemyselné. Takéto opozitá však prehliadali, prípadne prehliadajú zložitú tranzíciu od jedného systému poľnohospodárskej práce k druhému. (Goodman, D., 2004, s. 10) V súčasnosti však už viacerí autori poukazujú na to, že v praxi nenachádzame buď – alebo, ale rôzne hybridné formy, v ktorých sú kombinované predchádzajúce praktiky s novými. (McMichael, P., 2000, s. 29-30) Aj Wilson tvrdí, že niektorí aktéri nemôžu byť označení ani za produktivistických a ani za post-produktivistických, pretože kombinujú tieto dva typy poľnohospodárstva. Je veľa takých farmárov, ktorí sa rozhodnú aplikovať agro-environmentálne schémy iba na časti obrábanej pôdy, kým zvyšok pôdy naďalej ostáva pre intenzívnu produkciu. Mnohí farmári teda pokračujú v produktivizme a zároveň zavádzajú aj niektoré „post-produktivistické“ opatrenia. Najčastejším dôvodom pre participáciu v agro-environmentálnych schémach je podľa Wilsona finančné hľadisko. Väčšina farmárov vstúpila do týchto schém kvôli finančným dôvodom a/alebo preto, že schémy vyhovovali dovtedajším manažérskym praktikám. (Wilson, M., 2001, s. 87-88) Takisto aj Goodman tvrdí, že prechod na agro-environmentálne schémy je často odrazom ekonomického pragmatizmu a nie nejakých zásadných zmien v postojoch farmárov. (Goodman, D., 2004, s. 11)

Podľa Wilsona už viaceré štúdie poukázali na neochotu farmárov prejsť na agro-environmentálne opatrenia. Maximalizácia produkcie pre mnohých farmárov naďalej ostáva základným cieľom. Podľa výskumov sú neochotní práve tí farmári spomedzi starých členských štátov Európskej únie, ktorí sú z južnejších krajín. Hlavne Španielsko, Portugalsko a Grécko kritizovali EÚ za vnucovanie politík, ktoré majú za cieľ extenzifikáciu poľnohospodárstva v čase, keď sa tieto krajiny ešte len snažia „dobehnúť“ severoeurópske v intenzifikácii výroby. Wilson preto zdôrazňuje, že post-produktivistické politiky síce môžu byť týmto krajinám „vnútené“ prostredníctvom CAP, no myslenie a praktiky farmárov v týchto štátoch často ostávajú produktivistické. (Wilson, M., 2001, s. 91-92)

Podobný prístup, aký majú k agro-environmentálnym opatreniam južné krajiny starej EÚ, preukázali aj nové prístupujúce štáty. Pri začleňovaní nových desiatich krajín trvala EÚ na úplnom prenesení *aquis communautaire* do zákonov jednotlivých štátov. Odpoveďou krajín však bolo prevažne len reaktívne prijatie s primárnym záujmom minimalizovať dôsledky environmentálnej harmonizácie na ich ekonomickú konkurencieschopnosť. (Gorton, M. et al., 2005, s. 203) Viacerí komentátori sa preto domnievali, že po tom, ako sa tieto krajiny stanú plnými členmi, budú sa správať ako brzda ďalšieho rozvoja progresívnej environmentálnej politiky EÚ. (Tamtiež, s. 204)

V procese zavádzania environmentálnych opatrení CAP do plánov jednotlivých štátov je dôležité rozlišovať medzi prijatím *aquis communautaire*, ktoré je nevyjednávateľné, a vypracovaním postupu zavádzania opatrení do praxe, o ktorom sa rozhoduje na úrovni štátov. Nariadenia EÚ špecifikujú len ciele a štandardy a neurčujú spôsoby ich dosiahnutia ani inštitučné riešenia. (Tamtiež, s. 208) Na prípade prijímania Nitrátovej smernice Gorton et al. poukazujú na rozdielny prístup jednotlivých štátov. Nitrátová smernica má za cieľ redukovať znečistenie vôd spôsobené dusičnanmi z poľnohospodárskych zdrojov¹². Členské štáty majú povinnosť identifikovať vody, ktoré sú v súčasnosti postihnuté alebo v budúcnosti budú ohrozené znečistením z dusičnanov. Takéto oblasti majú byť označené ako „zóny citlivé na nitráty“. Kým napríklad Litva prijala túto smernicu v „maximálnej“ verzii, to znamená, že označila celé územie poľnohospodárskej pôdy za „zónu citlivú na nitráty“, Slovensko zaujalo úplne opačný postoj. Hlavným záujmom slovenskej vlády bola ochrana medzinárodnej konkurencieschopnosti veľkofarmárskeho poľnohospodárstva a takisto snaha poistiť sa, že slovenský poľnohospodársky export bude mať plný prístup na trhy EÚ. Preto, pokiaľ ide o niektoré environmentálne nariadenia, slovenská vláda uprednostnila minimalistický prístup. Formálne síce túto legislatívu spĺňa, no dopady sú podľa Gortona et al. minimálne (tak na farmárstvo, ako aj na administratívu). Za svojho twinningového partnera čiže poradcu pri implementácii si Slovensko zvolilo Írsko, ktoré zaujalo k tejto smernici rovnaký postoj.

Prípad severného Slovenska

Presne rok po vstupe Slovenskej republiky do Európskej únie sme uskutočnili v troch okresoch severného Slovenska výskum, v ktorom sme v rozhovoroch s predsedami poľnohospodárskych podnikov zisťovali, akým spôsobom vplyva na ich prácu zaradenie slovenského poľnohospodárstva pod Spoločnú poľnohospodársku politiku EÚ. Rovnako ako Winter (2000) sme sa snažili skúmať, ako prebieha implementácia reformovanej CAP do konkrétnych podmienok farmárskej praxe a ktorá z téz o politike (téma o silnej politike alebo téza o slabej politike) by mohla rok po roku 2004 viac vystihovať situáciu na severnom Slovensku. Pozornosť sme zamerali na zavádzanie postupov, ktoré zohľadňujú starostlivosť o životné prostredie. Analyzovali sme, do akých súvislostí poľnohospodári vkladali (ne)možnosť zavádzania agro-environmentálnych opatrení. V rozprávaniach informantov sme sa usilovali identifikovať hlavné faktory, ktoré vstupovali do procesu ich rozhodovania o tom, na akú činnosť nasmerujú podnik v nasledujúcich rokoch.

¹² Okrem Nitrátovej smernice sú aj iné legislatívne opatrenia zamerané na ochranu vôd ako napríklad Rámcová smernica o vodách, Smernica o podzemných vodách, či Smernica o pitnej vode.

Otázka zavádzania agro-environmentálnych opatrení bola v rozprávaniach manažérov poľnohospodárskych podnikov vykresľovaná predovšetkým ako alternatíva voči intenzívnemu pestovaniu komodít na predaj. Agro-environmentálne schémy boli v rozhovoroch včleňované najmä do súvislosti so situáciou v obchodovaní s poľnohospodárskymi produktami. V tomto smere všetci z opýtaných predsedov zhodne opisovali zhoršujúcu sa pozíciu svojich poľnohospodárskych družstiev na agro-potravinovom trhu.

Vstupom do EÚ boli odstránené obchodné bariéry medzi jednotlivými členskými štátmi a Slovenskom, čo malo nepriaznivý dopad na predajnosť poľnohospodárskych produktov vypestovaných v skúmaných podnikoch. Poľnohospodári nových členských štátov dostávajú iba určité percento dotácií určených pre farmárov v starých štátoch EÚ. Navyše v každej z krajín je percento iné. Podľa výpovedí informantov je to jeden z hlavných dôvodov, pre ktorý si nemôžu dovoliť predávať svoje produkty pod cenu výrobných nákladov tak ako farmári z niektorých iných krajín.

„Ja nehovorím, že cena je zlá. Ale ak my dostaneme 50% podporu... Ak by som dostal 100%, tiež si dovoľím predat' zemiaky po 2 Sk. So 100% podporou by som si mohol dovoliť predávať produkty pod cenu výroby.“ (Farmár S, s. 1-2)

V podmienkach severného Slovenska je čoraz ťažšie pestovať komodity na predaj. Vzhľadom na klimatické podmienky sa manažéri rastlinnej výroby rozhodujú len v rámci úzko limitovaného sortimentu pestovateľných rastlín. Navyše ceny vstupov do výroby pre všetkých poľnohospodárov neustále stúpajú, kým odbytové ceny ich produktov buď stagnujú, alebo klesajú.

„Nafta drahá, materiály, náhradné diely, všetko drahé. Chémia – každý rok mala už konečne klesať, ale každý rok rastie. V podstate všetko. Keď sme dakedy predávali zemiakovú sadbu, čo ja viem, po 5 Sk, tak dnes ju predávame tiež po 5 Sk. Ale konzum dnes predávame po 3 Sk. Čiže cena išla dole, ale vstupy boli pred troma rokmi o 30% nižšie ako dnes.“ (Farmár S, s. 10)

Rozdiel medzi vysokými nákladmi a nízkymi cenami predávaných produktov nedokážu vykryť ani poskytované dotácie. Väčšina poľnohospodárskych podnikov je insolventných alebo minimálne neziskových.

„Hoci tvrdia, že podniky neviem ako super skončili, no každý podnik, keď je super, potvrdí papierový zisk. Lenže to je papierový zisk.“ (Farmár M, s. 53)

Farmár P vysvetľuje, prečo sa prevažná časť podnikov napriek dotáciám z európskeho aj štátneho rozpočtu nachádza v zlej finančnej situácii. Finančnú situáciu podnikov dáva do súvislosti s obchodnými vzťahmi s distribútorskými spoločnosťami.

„Hej a najradšej mám tie slová tých všelijakých komentátorov v SME. ... Idú rozprávať, že ako my zneužívame dotácie. Viete? Priemerný plat na našom družstve je nejakých 9800 v hrubom. Nie v čistom, ale v hrubom. V čistom majú nejakých 7400-7500. ... A teraz oni si myslia, že dajú dotácie a teraz my ich prejeme, alebo nechcem povedať také sprosté slovo. A jednoducho, chcem povedať, že keď sú také nízke mzdy, tak čo robíme s tými dotáciami? Tak ja vám poviem. Nech si pozrú, koľko stoja, koľko stojí chemický prípravok. ...

Moja mienka je taká, že niektorí u nás na Slovensku, čo majú výhradné právo distribuovať, nevedia, čo pýtať. ... Nemajú napríklad rabat 25%, ale 100-125%.“ (Farmár P, s. 102-104)

Farmár P rovnako ako aj Heffernan (2000) alebo Lewontin (2000) upozorňujú na vplyvné a zvýhodňujúce postavenie dodávateľského priemyslu v rámci agro-potravinových sietí. Dodávatelia a distribútori majú podľa predsedu P možnosť značne profitovať z „dotácii do poľnohospodárstva“. Svoj názor podopiera aj poukázaním na skúsenosť, že ceny vstupov do poľnohospodárskej prvovýroby koliajú aj podľa toho, aké komodity a činnosti sú práve podporované.

„Opýtajte sa, koľko stál Roundup v roku 2002 a koľko stál po vstupe do EÚ. O polovicu menej. Prečo? Čo sa stalo? A ten zbytok peňazí kde bol? Kto ich bral? ... No teraz už aj oni znížili cenu tých výrobkov. Lenže teraz už toľko toho obilia nepestujeme, lebo sa nám to neoplatí robiť kvôli cene.“ (Farmár P, s. 105)

Podobná situácia nastala aj pri nákupe strojov

„V rokoch za Baca, čo bol Baco ministrom (1994-1998), boli dotácie na stroje. Traktor stál vtedy nejakých 2 milióny 900. Dotácie padli a v roku '99, začiatkom roka 2000 sme kúpili ten istý traktor, ktorý predtým stál 2 milióny 900 za 1 milión 900. Tak nech mi niekto vysvetlí, kde je ten milión. Komu idú tie dotácie? Nám? Keď my máme platy 9000 korún?“ (Farmár P, s. 105)

Nižšie dotácie, tlak výkupcov a obchodných reťazcov na znižovanie ceny pod cenu výrobných nákladov, drahé vstupy do výroby, silná cenová konkurencia výrobkov produkovанных v iných štátoch EÚ a v prípade severného Slovenska aj klimatické podmienky, všetky uvedené faktory sa podieľajú na tom, že sa farmárom na severe Slovenska čoraz menej oplatí pestovať plodiny na predaj. Začlenenie Slovenska pod reformovanú Spoločnú poľnohospodársku politiku EÚ prináša farmárom nové alternatívy. Jednou z nich je preorientovanie sa na činnosti, ktoré prispievajú k udržiavaniu a zvýšeniu kvality životného prostredia na vidieku. Niektoré z takýchto činností sú vyčlenené v rámci „agro-environmentálnej podpory“ zahrnutej v Pláne rozvoja vidieka Slovenskej republiky (2004). „Agro-environmentálna podpora je snahou o integráciu agrárnej a environmentálnej politiky s cieľom ekologizácie hospodárenia v poľnohospodárskej krajine, ochrany základných zložiek životného prostredia, biologickej rozmanitosti, prírodného a kultúrneho dedičstva.“ (Ministerstvo pôdohospodárstva SR, 2004, s. 89) Pri splnení definovaných podmienok (ako je napríklad aj dodržiavanie *Správnej poľnohospodárskej praxe*) poberá farmár za participáciu vo vybraných opatreniach presne stanovenú výšku platby na hektár. Platby, takisto ako aj podmienky sa u jednotlivých opatrení líšia.

V čase výskumu (apríl – máj 2005) sa každý zo skúmaných poľnohospodárskych podnikov uchádzal o participáciu na niektorom z agro-environmentálnych opatrení. Ich projekty síce boli iba v štádiu posudzovania, no napriek tomu už vo svojej práci na vyčlenených honoch postupovali v súlade s predpísanými pravidlami. Dúfali, že im na tieto vybrané pozemky agro-environmentálnu podporu schvália. Najčastejšie zvoleným opatrením bolo zatrávňovanie ornej pôdy, no niektoré podniky vypracovali projekt aj na ochranu proti erózii či na ochranu biotopov poloprárodných a prírodných trávnatých porastov.

Participácia na agro-environmentálnych schémach sa v čase „chaosu“ na trhu s poľnohospodárskymi komoditami (farmár S, s. 2-3) javí ako príťažlivá alternatíva.

„Je to jedna z veľkých podpôr pre túto oblasť, pre severnú oblasť. Dost' veľa peňazí, dost' veľa podnikov na to ide.“ (Farmár S, s. 8)

Na vhodnosť tejto voľby poľnohospodári poukazovali aj v súvislosti s vlastnosťami pôdy na severnom Slovensku. Farmár B vysvetľuje, že zatrávenie neúrodných pozemkov by malo byť v konečnom dôsledku finančne výhodnejšie než využívanie týchto parciel na produkčné účely.

Jl: „A prečo ste sa rozhodli zatravnovať?“

B: „*Najmä preto, že to boli také, povedal by som, neproduktívne hony. Niekedy to bolo tak, že sa všetko alebo sa snažilo čo najviac zaorvať pôdu. Čiže zaorali sa aj také parcely, ktoré prakticky nevyhovujú na ornú pôdu, ale obrábali sa. Čiže, väčšinou tie parcely, čo sme dali na zatrávenie, výnos z nich nebol ktovieaký.*“

Jl: „Takže očakávate z toho nejaký zisk?“

B: „*Zisk z toho zatrávnenia.*“ (Farmár B, s. 66-67)

„Nutnosť“ prechádzať na agro-environmentálne programy vzhľadom na zloženie pôdy zdôrazňuje aj predseda P.

P: „*U nás, ten kraj, nie je až tak na poľnohospodársku výrobu, lebo máme flyšové pôdy, máme kamene.*“

Jl: „Takže, podľa vás sa táto nová poľnohospodárska politika hodí na tieto oblasti?“

P: „*No, neviem to tak presne povedať, či sa hodí, či sa nehodí, ale jednoducho, je to nutnosť. Keď sa tomu neprispôbime, skrachujeme.*“ (Farmár P, s. 88)

Hoci sa farmári vyjadrovali o agro-environmentálnych programoch veľmi pozitívne, na tento spôsob hospodárenia však vyčlenili iba malú časť pozemkov. Rozdiel medzi deklarovaným názorom o prospešnosti a nevyhnutnosti agro-environmentálnych programov pre severnú oblasť Slovenska a zjavnou zdržanlivosťou a opatrnosťou pri ich zavádzaní naznačuje vplyv ďalších súvislostí zasahujúcich do procesu rozhodovania o aplikovaní agro-environmentálnych postupov do poľnohospodárskej praxe.

Cieľom agro-environmentálnych opatrení je eliminovať negatívne dôsledky intenzívneho produktivistického poľnohospodárstva. Opatrenia vychádzajú z opačného princípu, ktorý podporuje extenzifikáciu výroby, keďže je ohľadupľnejšia voči životnému prostrediu. Extenzívne poľnohospodárstvo nie je zamerané na zefektívňovanie výroby a rast výnosov, ale na posilnenie ostatných funkcií poľnohospodárstva, predovšetkým na správu verejných statkov (pôdy, vody, vzduchu a krajiny). Rovnako ako farmári vo výskumoch Wilsona (2001) či Wintera (2000), tak sa aj farmári zo severného Slovenska zdráhajú uplatniť agro-environmentálne schémy na rozsiahlejšej časti svojich pozemkov. Skúmanie dôvodov, ktoré vedú k tomuto rozhodnutiu, tvorilo jeden z hlavných predmetov nášho výskumu.

Prechod na extenzívne poľnohospodárstvo v podnikoch bývalých jednotných roľníckych družstiev situovaných v okresoch s vysokou nezamestnanosťou naráža na základe výpovedí informantov na viaceré prekážky.

„Celý princíp plánu rozvoja vidieka je to, že to je extenzifikácia poľnohospodárskej výroby. To znamená, že v súkromnom sektore to je možné. Hej? Ale v takých, trebárs, ako je družstvo, to nie je možné. Lebo akonáhle ja prejdem do extenzity, tak nemám čo tým ľuďom dať robiť. Sú nepotrební. A to je zase tá nevýhoda družstiev, že majú taký ten sociálnejší charakter.“ (Farmár M, s. 48)

Pestovať komodity na predaj podľa informantov znamená možnosť zabezpečiť zamestnancom prácu a zarobiť si na mzdy. Presadenie agro-environmentálnych schém, napríklad zatrávenie ornej pôdy, prináša znižovanie počtu pracovníkov, prepúšťanie.

„Ale EÚ asi nechce, aby sme robili. Lebo keby sme všetko zatravnili, tak tá zamestnanosť by musela u nás automaticky klesnúť. ... My si na mzdy musíme zarobiť. ... Ono, to zatravňovanie, možno, že by sa dalo aj viac, ale sme uvažovali aj s tým, že by sa to dotklo aj zamestnanosti, počtu ľudí a museli by sme ísť dosť rapídne dole. My to síce znižujeme, ale postupne, hej?“ (Farmár B, s. 68-69)

Keďže zapájanie sa do agro-environmentálnych programov bolo v čase výskumu aktuálnou záležitosťou, vo všetkých rozhovoroch vystupovala ako jedna z dominantných tém s tým súvisiaca otázka zamestnanosti. Agro-environmentálne schémy a problém zamestnanosti informanti v rozprávaniach úzko spájali. Postavenie zamestnancov v poľnohospodárskych podnikoch bývalých jednotných roľníckych družstiev je špecifické. Po páde socializmu boli družstvá transformované tak, že hodnota podniku bola rozdelená medzi členov družstva na základe odpracovaných rokov a hodnoty majetku, ktorý bol vložený do podniku pri jeho zakladaní. V súčasnosti sú pracovníci nielen zamestnancami podniku, ale aj členmi a akcionármi. Táto viacnásobná väzba spájajúca pracovníkov s družstvom predstavuje podľa predsedov jednu z najväčších bariér tranzície k inému typu poľnohospodárskej činnosti. Všetci opýtaní predsedovia jednotne tvrdili, že prechod na extenzívne poľnohospodárstvo nevyhnutne vyúsťuje do prepúšťania pracovníkov¹³. Prepúšťanie zamestnancov je však na družstvách problematické.

„Celé družstvo sme premenili na nejaké akcie a toto sme dali ľuďom. A tí ľudia sa stali podielníci, akcionári, majitelia určitej časti, síce malej, ale časti družstva. A teraz odo mňa chcú, aby som ich vyhadzoval? Rozumiete. Ako to dokážete?“ (Farmár P, s. 99)

Pracovníci družstiev sú nielen akcionármi, sú aj členmi. Ako členovia majú právo voliť svojich zástupcov do predstavenstva. Vedúcim predstavenstva je predseda. Predseda spolu s členmi predstavenstva rozhodujú o všetkých dôležitých otázkach v riadení a smerovaní podniku.

¹³ Jednou z podob extenzívnej výroby, ktorá by (aj podľa predsedov) nemala byť sprevádzaná nezamestnanosťou, ale naopak, zvýšeným dopytom po pracovnej sile, je ekologické poľnohospodárstvo. O prechode na tento typ výroby v najbližšej dobe však žiaden z opýtaných predsedov neuvažoval. Najproblematickejšou sa im pri ekologickom poľnohospodárstve zdala otázka odbytu.

„Väčšina družstiev sa preto rozsypáva, no jednoducho, nešťastnou vecou toho je, že je to predstavenstvo. Viac rozumov... Lenže, tu sú ľudia z pracovníkov. To znamená, že u nás až tak nie, ale v minulosti, nebol problém, hej, že napríklad moja babka bola v predstavenstve a skončila štvrtú triedu základnú a dosť. A čo tá už mohla narozhodovať?! A potom to skončí tak, ako sa my furt smeje, minulého roku na predstavenstve:

‘Predseda, už je diskusia?’

‘Hej’

‘Mám tri otázky: Či bude mäso, či bude ovocie a či budú prémie.’

To jedině.“ (Farmár M, s. 54)

Keďže predseda je volený a odvolateľný predstavenstvom, je preňho obyčajne ťažké presadiť na pracovisku nejaké výrazné zmeny.

„Ľudia ešte stále považujú družstvá za svoje. Tam, kde nie je zmenená právna forma družstva, je to o ničom! Najhoršia forma hospodárenia, čo ja som furt tvrdil, je družstevná. Kde je predstavenstvo, kde je členská schôdza. A to je veľmi zlé. Lebo do predstavenstva členská schôdza si zvolí traktoristu, vedúci nie je v predstavenstve, vedúci vyšlapne na traktoristu: Čo si robil? Prečo si robil?! Predstavenstvo volí vedúcich. Traktorista zvolá predstavenstvo a odvolajú vedúceho. Čiže máte tam zviazané ruky, nemôžete tlačiť.“ (Farmár S, s. 23)

Východisko z tejto situácie predsedovia vidia v odkúpení 51% akcií, čím by sa zmenila právna forma podnikania. Rozhodnutia o ďalšom smerovaní podniku by už nevykonával volený predseda a predstavenstvo, ale majoritní vlastníci alebo vlastník.

Pracovníci družstva však nie sú len kolegovia, spoluakcionári a rovnocenní členovia, ale zvyčajne aj susedia z jednej dediny. Radikálne zmeny a masívne prepúšťanie by výrazne narušili tieto neformálne vzťahy.

„Viete, ako to je na dedine. Mám tam na družstve ľudí, ktorí chodili so mnou do školy. Mám tam na družstve ľudí, ktorí s otcom boli kamaráti. Mám na družstve ľudí, ktorí boli s mamou kamaráti. Sú na družstve bratranci, susedia... No, čo ja som? Samovrah? (smiech) V celej dedine vzťahy. Hej, keby som sa odsťahoval, tak urobím poriadok. Ale ja žijem v tej dedine.“ (Farmár P, s. 99-100)

Napriek novej definícii farmára nie ako podnikateľa, ale ako správcu verejných statkov ostáva riadenie poľnohospodárskej prvovýroby naďalej podnikateľskou činnosťou. Poľnohospodársky podnik by mal byť ziskový, alebo minimálne nesmie byť (neúnosne) stratový, uskutočňuje svoju činnosť v konkurenčných vzťahoch, musí investovať do zefektívňovania práce a získať dostatok financií na mzdy zamestnancov. Z tohto dôvodu je pochopiteľné, že manažment podniku hľadá finančne najprospešnejšie riešenia. Do tejto stratégie vstupuje (v našich podmienkach predovšetkým politický) tlak na spravovanie a vytváranie neproduktívnych, verejných statkov, medzi ktoré patrí aj ochrana životného prostredia. Keďže prechod na agro-environmentálne opatrenia zahŕňa aj istú kompenzáciu strát z predaja intenzívne pestovaných komodít tým, že platbami ohodnocuje ďalšie funkcie poľnohospodárstva, môžeme rozhodnutie zaviesť tieto opatrenia považovať (aj) za ekonomicky praktickú podnikateľskú stratégiu. Najmä pre podniky s neproduktívnymi pozemkami predstavujú post-produktivistické agro-environmentálne opatrenia lákavú a výhodnú alternatívu. Z hľadiska postoja voči zveľaďovaniu životného prostredia a „mentál-

nej“ schopnosti opustiť identitu manažéra intenzívnej výroby a spájať svoju rolu so správou verejných statkov rozprávania predsedov ukazovali na ochotu presmerovať činnosť podniku z naplňovania produktivistických na post-produktivistické ciele.

Finančný aspekt pestovania komodít na predaj, ako aj uplatňovania agro-environmentálnych opatrení bol vo vyjadreniach farmárov často tematizovaný. Napriek tomu si myslíme, že by bolo príliš zjednodušujúce označiť konanie predsedov družstiev za výraz číreho ekonomického pragmatizmu. Presadzovanie multifunkčného, trvalo udržateľného poľnohospodárstva by malo odrážať snahu zladiť ekonomickú, sociálnu a environmentálnu stránku poľnohospodárskej práce. Z rozhovorov vyplynulo, že závažnou bariérou pri aplikovaní nových postupov v poľnohospodárskej praxi nie je neochota zohľadňovať ochranu životného prostredia, ale skôr nedostačujúce možnosti zosúladiť ekonomické a ekologické aspekty podnikania s lokálnymi sociálnymi podmienkami a požiadavkami. Informanti zdôrazňovali hlavne nemožnosť zohľadniť pracovno-právne a neformálne vzťahy ako výraznú prekážku pri zavádzaní novej paradigmy rozvoja poľnohospodárstva do praxe.

Skúsenosť informantov zo severného Slovenska tak, ako bola vykreslená v ich rozprávaniach, naznačuje, že rok po vstupe do Európskej únie vystihovala slovenské poľnohospodárstvo skôr téza o slabej než silnej politike. (Winter, M., 2000) Zmena politiky na zmenu praxe v tomto období nestačila, pretože táto politika, zdá sa, nedostatočne zohľadňovala lokálne podmienky žitého sveta v slovenských poľnohospodárskych podnikoch. Rozhovory s predsedami družstiev poukázali na to, že okrem ochoty prihliadať na ekologické požiadavky a nevyhnutnosti zohľadniť ekonomické dôsledky rozhodnutia farmárov vo významnej miere reflektovali aj charakter sociálnych vzťahov, do ktorých bola vsadená ich práca.

Záver

Štúdia poukazuje na vývoj a proces integrácie dvoch oblastí spoločenskej regulácie – ochrany životného prostredia a poľnohospodárskej politiky. Od polovice 20. storočia diskusia o environmentálnych problémoch čoraz viac preniká do verejného diskurzu. Medzi najvýznamnejších aktérov podieľajúcich sa na presadení environmentálnej agendy vo verejnej debате nesporne patrí veda a environmentálne hnutia. Ich práca viedla k uznaniu ekologických otázok za relevantnú súčasť politického rozhodovania. Ekologické aspekty čoraz väčšieho množstva ľudských činností sa stávajú predmetom legislatívnych regulácií. Na úrovni Európskej únie, ako aj na úrovni legislatív členských štátov sa prijali jednak všeobecné rámcujúce dokumenty, jednak konkrétne cielené opatrenia.

Poľnohospodárstvo je v rámci Európskeho spoločenstva (Európskej únie) spravované Spoločnou poľnohospodárskou politikou (CAP). Tá v priebehu svojej takmer 60-ročnej histórie prešla viacerými úpravami. Od začiatku 90. rokov sa aj zmeny CAP zameriavajú na jej ekologizáciu. V súlade s princípom trvalo udržateľného rozvoja, ktorý sa usiluje o rovnocenné prihliadanie na ekonomické, sociálne a environmentálne problémy, bol do Spoločnej poľnohospodárskej politiky zapracovaný koncept multifunkčného poľnohospodárstva. Idea multifunkčného poľnohospodárstva je reakciou na problémy produktivistického obdobia priemyselne rozvinutých krajín. Táto podľa niektorých až „nová

paradigma“ v spravovaní oblasti poľnohospodárstva sa snaží vysporiadať s negatívnymi dopadmi intenzívnej výroby, ako aj s ekonomickými a politickými tlakmi globalizovaného trhu na jednej strane a environmentálnymi nárokmi na prácu farmárov na strane druhej. Jedným z najdôležitejších nástrojov ekologizácie poľnohospodárstva v EÚ sú agro-environmentálne opatrenia.

Na prípade poľnohospodárov zo severného Slovenska poukazujeme na niektoré problémy, s ktorými sa stretáva snaha predefinovať rolu poľnohospodára na správcu verejných statkov a preniesť ideu multifunkčného poľnohospodárstva do praxe. Popri ekonomických a ekologických aspektoch poľnohospodárskej práce vstupuje do rozhodovania o prechode na agro-environmentálne schémy aj pracovno-právny a neformálny rozmer sociálnych vzťahov. Skúmaný prípad dokazuje, že reforma politiky je síce nevyhnutným, ale nie dostatočným krokom k zmene poľnohospodárskej praxe. Práca a rozhodnutia farmárov zohľadňujú aj iné súvislosti než tie, ktoré reflektujú politické koncepcie a médiá.

Jana Klocoková vyštudovala sociológiu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave a pracuje v Sociologickom ústave SAV. Venuje sa environmentálnej sociológii a aktérom ochrany prírody.

Jana Lindbloom vyštudovala sociológiu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Pracuje v Sociologickom ústave SAV a zároveň je doktorandkou na Fakulte sociálnych štúdií Masarykovy univerzity v Brne. Venuje sa kvalitatívnemu výskumu a otázke poľnohospodárstva a farmárov.

LITERATÚRA

- ALTIERI, M. A., 2000: Ecological impacts of industrial agriculture and the possibilities for truly sustainable farming. In: F. Magdoff, – J. B. Foster, – F. H. Buttel, eds.: *Hungry for Profit. The Agribusiness Threat to Farmers, Food, and the Environment*. New York, Monthly Review Press, p. 77-92.
- BECK, U., 2004: Riziková spoločnosť. Na cestě k jiné moderně. Praha, SLON.
- BRANIŠ, M., 2005: Environmentální problémy. In: V. Mezřícký, ed.: *Environmentální politika a udržitelný rozvoj*. Praha, Portál, s. 25-54.
- BUTTEL, F. H., 1993: Environmentalization and greening: origins, processes and implications In: H. Sarah, ed.: *The Greening of Rural Policy. International perspectives*. London, Belhaven Press, p. 12-25.
- BUTTEL, F. H. – LARSON, O. F. – GILLESPIE G. W. jr., 1990: *The Sociology of Agriculture*. New York, Greenwood Press.
- CROW, B., 1990: Moving the Lever: a New Food Aid Imperialism? In: H. Bernstein, – B. Crow, – M. Mackintosh, – C. Martin, eds.: *The Food Question. Profits Versus People?* New York, Monthly review Press, p. 32-42.
- CURRY, N. – WINTER, M., 2000: The Transition to Environmental Agriculture in Europe: Learning Processes and Knowledge Networks. *European Planning Studies*. Vol. 8, No. 1, p. 107-121.
- EDER, K., 1998: The Institutionalisation of Environmentalism: Ecological Discourse and the Second Transformation of the Public Sphere. In: S. Lash, – B. Szerszynski, – B. Wynne, eds.: *Risk, Environment & Modernity. Towards a New Ecology*. London, SAGE Publications, p. 203-223.

- European Commission, Directorate-General of Agriculture, 1999: Info-Paper: Contribution of the European Community on the Multifunctional Character of Agriculture. Available at: http://Europa.eu.int/comm/agriculture/external/wto/document/ip2_en.pdf
- European Commission, Directorate-General of Agriculture, 2003: Fact sheet: Agriculture and the Environment. Available at: <http://Europa.eu.int/comm/agriculture/publi/fact/envir/2003-en.pdf>
- FINGER, M., 1994a: NGOs and Transformation: beyond Social Movement Theory. In: T. Princen, – M. Finger, eds.: *Environmental NGOs in World Politics. Linking the Local and the Global*. London, Routledge, p. 48-68.
- FINGER, M., 1994b: Environmental NGOs in the UNCED Process. In: T. Princen, – M. Finger, eds.: *Environmental NGOs in World Politics. Linking the Local and the Global*. London, Routledge, p. 48-68.
- FRIEDMANN, H., 1990: The Origins of Third World Food Dependence. In: H. Bernstein, – B. Crow, – M. Mackintosh, – C. Martin, eds.: *The Food Question. Profits Versus People?* New York, Monthly review Press, p. 13-31.
- GARDNER, B., 2002: CAP reform and eastward enlargement – A fundamental conflict. Available at: <http://www.euractiv.com/Article?tcaturi=tcm:29-116960-16&type=Analysis>
- GOODMAN, D., 2004: Rural Europe Redux? Reflections on Alternative Agro-Food Networks and Paradigm Change. *Sociologia Ruralis*. Vol. 44, No. 1, p. 3-16.
- GOODMAN, D. – REDCLIFT, M., 1991: *Refashioning Nature. Food, Ecology and Culture*. London, Routledge.
- GORTON, M. – LOWE, P. – ZELLEI, A., 2005: Pre-accession Europeanisation: The Strategic Realignment of the Environmental Policy Systems of Lithuania, Poland and Slovakia towards Agricultural Pollution in Preparation for EU Membership. *Sociologia Ruralis*. Vol. 45, No. 3, p. 202-223.
- HEFFERNAN, W. D., 2000: Concentration of Ownership and Control in Agriculture. In: F. Magdoff, – J. B. Foster, – F. H. Buttel, eds.: *Hungry for Profit. The Agribusiness Threat to Farmers, Food, and the Environment*. New York, Monthly Review Press, p. 61-75.
- JAMISON, A., 1998: The Shaping of the Global Environmental Agenda: The Role of Non-Governmental Organisations. In: S. Lash, – B. Szerszynski, – B. Wynne, eds.: *Risk, Environment & Modernity. Towards a New Ecology*. London, SAGE Publications, p. 224-245.
- KELLER, J., 1997: *Sociologie a ekologie*. Praha, SLON.
- KRUŽÍKOVÁ, E. – HLAVÁČEK, J., 2005: Udržitelný rozvoj a mezinárodní vztahy a spolupráce. In: V. Mezřický, ed.: *Environmentální politika a udržitelný rozvoj*. Praha, Portál, s. 157-196.
- LEROY, P., 2001: La sociologie de l'environnement en Europe. *Évolution, champs d'action et ambivalences*. *Nature Science Société*, 9 (1), p. 29-39.
- LEWONTIN, R. C., 2000: The Maturing of Capitalist Agriculture: Farmer as Proletarian. In: F. Magdoff, – J. B. Foster, – F. H. Buttel, eds.: *Hungry for Profit. The Agribusiness Threat to Farmers, Food, and the Environment*. New York, Monthly Review Press.
- LOWE, P. – WARD, N., 1997: Field-level Bureaucrats and the Making of New Moral Discourses in Agri-environmental Controversies. In: D. Goodman, – M. J. Watts, eds.: *Globalising Food. Agrarian Questions and Global Restructuring*. London, Routledge, p. 256-272.
- LOWE, P. – BULLER, H. – WARD, N., 2002: Setting the next agenda? British and French approaches to the second pillar of the Common agricultural Policy. *Journal of Rural Studies*. No. 18, p. 1-17.
- MACNAGHTEN, P. – URRY, J., 1999: *Contested Natures*. London, SAGE Publications.
- McMICHAEL, P., 2000: The Power of Food. *Agriculture and Human Values*. Vol. 17, p. 21-33.
- MEZŘICKÝ, V., 2005: Teorie a praxe environmentální politiky. In: V. Mezřický, ed.: *Environmentální politika a udržitelný rozvoj*. Praha, Portál, s. 55-76.

- Ministerstvo pôdohospodárstva SR, 2004: Plán rozvoja vidieka Slovenskej republiky 2004-2006. Available at: <http://www.mpsr.sk>
- POTTER, C. – BURNEY, J., 2002: Agricultural multifunctionality in the WTO – legitimate non-trade concern or disguised protectionism? *Journal of Rural Studies*, No. 18, p. 35-47.
- PRINCEN, T. – FINGER, M., eds., 1994: *Environmental NGOs in World Politics. Linking the Local and the Global*. London, Routledge.
- PRINCEN, T., 1994: NGOs: Creating a Niche in Environmental Diplomacy. In: T. Princen, – M. Finger, eds.: *Environmental NGOs in World Politics. Linking the Local and the Global*. London, Routledge, p. 29-47.
- VAN KOPPEN, C. S. A., 2000: Resource, Arcadia, Lifeworld. Nature Concepts in Environmental Sociology. *Sociologia Ruralis*, 40 (3), p. 300-318.
- WALL, D., 1994: *Green History: a Reader in Environmental Literature, Philosophy and Politics*. London, Routledge.
- WILSON, G. A., 2001: From productivism to post-productivism ... and back again? Exploring the (un)changed natural and mental landscapes of European agriculture. In: *Transactions of the Institute of British Geographers*. NS 26, p. 77-102.
- WINTER, M., 1996: *Rural Politics. Policies for Agriculture, Forestry and the Environment*. London, Routledge.
- WINTER, M., 2000: Strong policy or weak policy? The environmental impact of the 1992 reforms to the CAP arable regime in Great Britain. *Journal of Rural Studies*. No. 6, p. 47-59.